

МАКЕДОНСЬКЕ ПИТАННЯ В ЗОВНІШНІЙ ПОЛІТИЦІ БОЛГАРСЬКОГО УРЯДУ РАЧО ПЕТРОВА У 1903–1906 рр.

Д. В. Миколенко

***Миколенко Д. В.* Македонське питання в зовнішній політиці болгарського уряду Рачо Петрова у 1903–1906 рр.**

У статті розглядаються основні напрями політики кабінету міністрів Народно-ліберальної партії у 1903 – 1906 рр. щодо вирішення македонського питання. Автор характеризує їх у порівнянні з ідеологічними засадами уряду С. Стамболова в 1887–1894 рр. та приходиться до висновку, що на початку минулого століття під впливом зовнішніх і внутрішніх чинників представники цієї політичної сили змушені були корегувати свої погляди на вказану міжнародну проблему.

Ключові слова: македонське питання, уряд Р. Петрова, Д. Петков, Народно-ліберальна партія, «стамболовісти».

***Миколенко Д. В.* Македонский вопрос во внешней политике болгарского правительства Рачо Петрова в 1903–1906 гг.**

В статье рассматриваются основные направления политики кабинета министров Народно-либеральной партии в 1903–1906 гг. относительно решения македонского вопроса. Автор характеризует их в сравнении с идеологическими принципами правительства С. Стамболова в 1887–1894 гг. и приходит к выводу, что в начале прошлого века под влиянием внешних и внутренних факторов представители этой политической силы вынуждены были корректировать свои взгляды на указанную международную проблему.

Ключевые слова: македонский вопрос, правительство Р. Петрова, Д. Петков, Народно-либеральная партия, «стамболовисты».

Mykolenko D. V. Macedonian question in the foreign policy of the Bulgarian government conducted by Racho Petrov in 1903–1906.

The article deals with the basic directions of the policy conducted by the People's Cabinet Liberal Party in 1903–1906 concerning Macedonian issue. The author compares it with the ideological principles of «stambolovisty» in the period of governing of S. Stambolov in 1887–1894 and comes to the conclusion that in the early twentieth century representatives of these political forces had to adjust their views on the mentioned international problem under the influence of the external and the internal factors.

Key words: Macedonian question, government R. Petrov, D. Petkov, People's Liberal Party, «stambolovisty».

Відповідно до рішень Берлінського конгресу 1878 р., який після російсько-турецької війни 1877–1878 рр. встановив новий статус-кво на Балканському півострові, Македонія так і залишилася у складі Османської імперії, в той час як інші народи регіону – серби, греки і болгари – вже розбудовували власну державність, крокуючи шляхом самоствердження на міжнародній арені зі своїми великодержавними концепціями. Белград, Афіни і Софія починають висувати власні претензії на територію області*, застосовуючи історичні, мовні, церковні та інші аргументи для їхнього обґрунтування. Протягом останньої третини XIX – на початку XX ст. вони формували мережі навчальних закладів, проводили агітацію і пропаганду серед місцевого, здебільш слов'янського, населення з метою прищеплення йому відповідної національної ідентичності. Вирішення долі Македонії стало однією з найскладніших міжнародних проблем.

Після утворення болгарської держави у 1878 р. її національна програма оформилась у більш-менш чіткий план – об'єднання у межах власних кордонів земель, які мали увійти до складу Князівства згідно з рішеннями

* Надалі у тексті – умовне визначення щодо Македонії.

Сан-Стефанського попереднього мирного договору* між Туреччиною і Росією¹. Але Берлінський конгрес завадив втіленню у життя цього задуму**. У 1885 р. Софії вдалося частково реалізувати проект, приєднавши до своєї території Східну Румелію. А от вирішення на свою користь македонського питання залишалося головним пунктом національної програми.

1887 року до влади в країні прийшов уряд С. Стамболова, який розробив та розпочав реалізовувати план посилення впливу Болгарії у Македонії. Вирішувати це завдання довелося в умовах складної міжнародної ситуації. Софія перебувала у дипломатичній ізоляції, адже 1886 р. було розірвано російсько-болгарські відносини. Інші великі держави, так само як і Росія-визволителька, не визнавали новообраного князя Фердинанда легітимним головою держави. Болгарія не могла розраховувати на підтримку власних інтересів з боку гарантів берлінського статус-кво, які не бажали порушувати стабільності на Балканах. Відповідно до задумів прем'єра і його прибічників Софія мала досягти своєї мети поступово – мирним шляхом за сприяння Османської імперії, розвиваючи болгарський національний рух на території європейських вілаєтів Туреччини. Отримуючи від Стамбулу санкції на вихід македонських церковних общин зі складу Константинопольської патріархії, на приєднання їх до Екзархату*** та відкриття нових болгаромовних навчальних закладів у Македонії, «стамболовісти» розраховували виховати у місцевого слов'янського населення болгарську національну свідомість².

Після відставки у 1894 р. уряду С. Стамболова його концепція розв'язання македонського питання продовжувала домінувати серед представників Народно-ліберальної партії, які, перебуваючи в опозиції до

* Угода від 19 лютого (3 березня) 1878 р. передбачала розширення Болгарії за рахунок трьох історичних областей – Мезії, Македонії і значної частини Фракії.

** Сан-Стефанську Болгарію було розділено на васально залежне від Османської імперії Болгарське князівство, автономну в складі Туреччини Східну Румелію і звичайну провінцію Порти – Македонію.

*** Болгарська церква, створення якої було проголошено 1870 р. фірманом турецького султана.

кабінету «народняків»*, на шпальтах газети «Нов век» критикували владу за нерішучість у переговорах з Портою та закликали не покладати марні сподівання на допомогу Санкт-Петербурга у вирішенні зазначеної проблеми³. І навіть смерть С. Стамболова від рук терористів у 1895 р. не змусила «стамболовістів» змінити власні принципи. Послідовники покійного лідера – Д. Греков, Д. Петков, Н. Генадієв та інші – намагалися й надалі активно відстоювати первинні ідеали партії. Проте, перебуваючи у січні – жовтні 1899 р. при владі у складі коаліційного уряду на чолі з Д. Грековим, їм не вдалося вплинути на зовнішньополітичний курс Софії.

Князь Фердинанд, користуючись своїм конституційним правом, мав змогу в будь-який час відправити у відставку та призначити новий кабінет міністрів. Так, у період з жовтня 1899 р. по травень 1903 р. уряд почергово очолювали ліберал Т. Іванчов (з 13 жовтня 1899 р. по 25 січня 1901 р.), безпартійний Р. Петров (до 5 березня 1901 р.), демократ П. Каравелов (до 4 січня 1902 р.) і прогресивний ліберал С. Данєв (до 19 травня 1903 р.). Експериментуючи зі складом виконавчого органу влади у пошуку більш-менш покірних його представників, голова держави тим самим змінював і зовнішню політику країни. Поступова розбудова авторитарного режиму монарха, змушувала «стамболовістів» пристосовуватися до реалій політичного життя Болгарії.

1903 року НЛП отримала чергову можливість повернутися до влади. Випробувавши всі варіанти для створення правлячої коаліції з представників Народної, Демократичної і Народно-ліберальної партії, лідери яких, до того ж, не зуміли домовитися між собою про розподіл міністерських портфелів, Фердинанд 6 травня вдруге доручив формування уряду безпартійному генералу Рачо Петрову (1861–1942 рр.) – людині, котра на той час користувалася довірою з боку монарха та була близькою за своїми

* Члени Народної партії Болгарії, створеної у 1894 р. на основі об'єднаної опозиційної коаліції представниками різних політичних сил. Виступали проти режиму С. Стамболова; в зовнішній політиці орієнтувалися на царську Росію.

політичними переконаннями до «стамболовістів»*. За рішенням князя новопризначений прем'єр мав також виконувати за сумісництвом обов'язки міністра закордонних справ і віросповідань. До складу уряду увійшов ще один безпартійний – полковник М. Савов (військовий міністр). Інші ключові посади зайняли представники Народно-ліберальної партії. Так, Д. Петков очолив Міністерство внутрішніх справ, доктор Н. Генадієв отримав портфель міністра правосуддя, І. Шишманов – народної освіти, А. Манушев – фінансів, Д. Попов – громадських робіт, шляхів сполучення, торгівлі та землеробства⁴.

Такий крок князя Фердинанда свідчить про те, що він все-таки більше схилився до тих принципів, які пропагували лідери НЛП. А от рішення голови держави включити до складу кабінету міністрів безпартійних представників істеблішменту країни підтверджує його побоювання вдруге наступити на одні й ті ж граблі – власноруч установити гегемонію цієї партії. Та й з кандидатурою прем'єр-міністра монарх теж перестрашувався, віддавши перевагу своєму надійному протеже, якого ще у 1887 р. удостоїв рідкісного звання – «почесний флігель-ад'ютант» його величності.

В історіографії існує чимало робіт, присвячених темі зовнішньополітичної діяльності уряду Р. Петрова щодо вирішення македонської проблеми. У монографії⁵ болгарського дослідника Ж. Попова розкриваються заходи болгарської влади на міжнародній арені під час правління «стамболовістів» у 1903–1908 рр. Автор характеризує позицію НЛП відносно Іллінденського повстання 1903 р., Мюрцштезького проекту реформ у Македонії тощо. Ці ж питання, але більш детально, розглянув у своїй статті⁶ С. Славов.

У російській дореволюційній історіографії болгарським партіям приділялося небагато уваги. Їхній вплив на політичні процеси в умовах

* 1894 року Р. Петров зіграв не останню роль у відстороненні С. Стамболова від влади. Очолюючи Військове міністерство, він звів нанівець всі потенційні загрози масових акцій протесту «стамболовістів», незадоволених відставкою їхнього лідера. Після формування нового уряду на чолі з К. Стоїловим генерал зберіг за собою міністерський портфель, однак згодом вийшов зі складу «народняцького» кабінету на знак протесту проти реабілітації учасників державного перевороту (1886 р.) та виступу проросійськи налаштованих офіцерів у Русе і Сілістрі (1887 р.). Принципова позиція Р. Петрова зблизила його зі «стамболовістами». 1901 року його вперше було обрано депутатом Народних зборів Болгарії від Народно-ліберальної партії.

авторитарного режиму князя Фердинанда на початку ХХ ст. визначався як несуттєвий⁷. Радянські вчені також не часто зверталися до цієї теми. Зовнішній курс Софії вони оцінювали, застосовуючи класовий підхід, та називали його проявом буржуазного націоналізму, вигідного правлячим соціальним прошарком. Поширені стереотипи і штампи заважали об'єктивному висвітленню теми. За «стамболовістами» міцно закріпилася дефініція «русофоби», які у своїй політиці орієнтувалися на країни Троїстого союзу⁸.

У сучасній російській та українській історіографії вказана проблема практично не досліджувалася. Науковці лише побіжно займалися нею, досліджуючи більш актуальні теми. Л. Лямцева у своїй роботі⁹ дала загальну характеристику зовнішнім пріоритетам ліберальних і консервативних партій Болгарії, а львівський вчений В. П. Чорній¹⁰ стисло розкрив політику урядів країни на міжнародній арені у кінці ХІХ – на початку ХХ ст.

Розглядаючи концепцію розв'язання македонського питання урядом Р. Петрова у порівнянні з ідеєю вирішення цієї проблеми С. Стамболовим, можна простежити еволюцію «стамболовістських» підходів і методів в умовах авторитарного режиму князя Фердинанда, зробити висновок, наскільки на початку ХХ ст. НЛП відійшла від своїх первинних принципів, взятих на озброєння у період прем'єрства її засновника, а також визначити ступінь впливу партії на зовнішній курс Софії. Характеристика політики другого народно-ліберального кабінету міністрів на чолі з генералом Р. Петровим щодо македонської проблеми у зазначеній порівняльній ретроспективі і є метою даної роботи.

Напередодні чергового приходу до влади Народно-ліберальна партія нагадала суспільству власну позицію відносно деяких аспектів македонської проблеми. На шпальтах газети «Нов век» регулярно публікувалися статті з критичними зауваженнями на адресу уряду прогресивних лібералів, в яких наголошувалося, що єдиним шляхом покращення становища болгар у Македонії є досягнення компромісу з Туреччиною. Тому необхідно

переконати Стамбул у своїх миролюбних намірах, не застосовуючи по відношенню до Порти ворожих дій¹¹. Ставка на Росію, яку робив кабінет С. Данєва, на думку лідерів НЛП, не виправдовувала себе, адже Санкт-Петербург не збирався задовольняти національні інтереси Болгарії. Крім того, протягом першої половини 1903 р. журналісти газети висловлювали великі сподівання на реформи в Македонії, підкреслюючи, що за умови їх реалізації «...болгарський національний елемент в європейських вілаєтах Туреччини неодмінно візьме гору над усіма іншими. Це стане перемогою Князівства»¹².

Перші зовнішньополітичні кроки уряду генерала Р. Петрова, направлені на вирішення македонської проблеми, продемонстрували готовність нової болгарської влади слідувати усталеним «стамболовістським» принципам, які зводилися до спроб Князівства порозумітися з Османською імперією. З цією метою у кінці травня 1903 р. кабінет міністрів направив у Стамбул досвідченого політика і дипломата, безпартійного на той час Г. Начовича, який вирізнявся своєю прихильністю до болгарсько-турецького зближення. Обравши обережну тактику, не форсуючи подій, болгарський представник, поринувши у політичну атмосферу османської столиці, вивчав ситуацію на предмет готовності Порти до двосторонніх переговорів, а також ненав'язливо намагався переконати турецьких високопосадових осіб у миролюбних намірах Князівства¹³.

У цілому стратегія, обрана кабінетом Р. Петрова, відповідала ідеологічним засадам Народно-ліберальної партії. Однак на початку ХХ ст. на Балканах склалася зовсім інша міжнародна ситуація, з якою Софія змушена була рахуватися. Порта, розчарована політикою попередньої болгарської влади, поставилася до місії Г. Начовича з недовірою. Великий візир Османської імперії Мехмед Ферід-паша так охарактеризував ініціативу Софії: «Нині діючий кабінет запевняє нас у своїй доброзичливості; при цьому, знаючи нестійкий характер Фердинанда, хотілося б бути впевненим у тому, що уряд сприятиме і припиненню четницького руху»¹⁴. До того ж у

Стамбулі передбачали можливість переорієнтації Болгарії на Росію та залишалися переконаними, що Князівство продовжувало фінансувати революційні комітети у Македонії і Фракії, а тому не поспішали розпочинати переговори з Софією.

На той час Османська імперія, намагаючись розколоти визвольний рух слов'янського населення у своїх європейських вілаєтах, почала підтримувати сербську і грецьку національну пропаганду в Македонії¹⁵. Подібні заходи знаходять підтвердження у чисельних листах, які отримував Г. Начович від довірених осіб у Салоніках, Бітолі та Скоп'є¹⁶. Зближення з Софією не входило у плани Порти. Однак подальші події в регіоні змусили кабінет Р. Петрова і турецький уряд прискорити переговорний процес.

2 серпня 1903 р. у Македонії відбувся збройний виступ місцевого християнського слов'янського населення проти османської влади, який 19 серпня підтримали мешканці Фракії. Ці події, що увійшли в історію під назвою Іллінденсько-Преображенського повстання, привернули увагу всієї Європи. Великі держави незалежно від їхньої блокової належності і зовнішньополітичної орієнтації задля покращення становища жителів Македонії і Фракії планували провести реформи у цих областях. Болгарський уряд у свою чергу підтримував вказані ініціативи. Не маючи змоги вплинути на перебіг подій у європейських вілаєтах Туреччини, він зайняла пасивну позицію.

Одні з перших зовнішньополітичних кроків кабінету Р. Петрова були спрямовані на забезпечення позитивного іміджу Князівства серед гарантів берлінського статус-кво. Представники Болгарії в європейських столицях отримали від Міністерства закордонних справ відповідні інструкції, в яких йшлося про необхідність запевнити високопосадових осіб великих держав і Османської імперії у тому, що софійський уряд надалі проводитиме миролюбну політику та буде сприяти успішній реалізації ідеї реформ у Македонії і Фракії¹⁷. Однак, незважаючи на всі зусилля Міністерства закордонних справ і віросповідань Князівства, дипломатичні агенти й

довірені особи регулярно повідомляли з Туреччини про поширення чуток у Стамбулі щодо підготовки Болгарією війни проти Порти¹⁸. Хоча вказані плітки і не мали під собою реального підґрунтя, та все ж вони зумовлювали недовіру між двома державами.

Наприкінці серпня 1903 р. уряд Р. Петрова регулярно висловлював свої сумніви відносно щирості намірів Туреччини мирним шляхом розв'язати проблему слов'янського населення своїх вілаєтів. У зверненні болгарського дипломатичного представника у Санкт-Петербурзі Д. Станчова до міністра закордонних справ Росії графа В. Ламсдорфа підкреслювалося, що Стамбул тільки й чекає слушної нагоди для загострення конфлікту, і тому великим державам необхідно надати Порті «...категоричні поради залишатися поміркованою»¹⁹.

Протягом перших місяців роботи уряду «стамболовістів» члени опозиційних партій Болгарії критикували владу за її пасивність та закликали вдатися до рішучих заходів. У відповідь на такі виступи лідер Народно-ліберальної партії Д. Петков зазначив: «Слабкість Болгарії та міць Туреччини визначили наш миролюбний підхід до відносин зі Стамбулом і дипломатичні методи розв'язання проблеми. Після припинення повстання ми зробимо все можливе задля покращення становища мешканців області. У будь-якому іншому випадку буде неможливо стримувати революційний рух»²⁰.

3 жовтня 1903 р. у місті Мюрцштег Австро-Угорщина і Російська імперія оприлюднили спільно розроблений проект реформ у Македонії, який увійшов в історію під назвою Мюрцштегзької програми*. Офіційна реакція болгарського уряду на цю ініціативу великих держав розходила з оцінками, які у кулуарних заявах отримав запропонований план. У зверненні до урядів великих держав Софія вітала прагнення Санкт-Петербурга і Відня покращити

* Передбачала дворічний контроль над діяльністю головного турецького інспектора Хальмі-паші у Македонії з боку австрійського і російського цивільних інспекторів, реорганізацію османської жандармерії, новий адміністративний устрій області, реформування судових установ, створення міжнародної комісії для розгляду справ учасників Іллінденсько-Преображенського повстання тощо. План реформ підтримали всі країни-підписанти Берлінського трактату, окрім Німеччини. Остання з обуренням сприйняла пропозиції Відня і Санкт-Петербурга, оскільки ревниво ставилася до виконання угод 1878 р.

ситуацію в області, проте вже 16 жовтня Р. Петров у своїй телеграмі, адресованій Г. Начовичу, дав негативну оцінку проекту. «Загальна мета програми, – зазначав прем'єр-міністр, – це відсторонення місцевих болгар від адміністративного управління»²¹.

Зі значною долею песимізму характеризував мюрцштегзькі ініціативи лідер НЛП Д. Петков. На його думку, реформа з самого початку була приречена на фіаско, адже її розробка відбувалася в умовах постійних чвар між європейськими державами, які представляли антагоністичні військово-політичні блоки. До того ж її поміркований характер не дозволяв суттєво покращити становище християнського слов'янського населення області²².

20 жовтня 1903 р. голова уряду Р. Петров у своєму листі до болгарських дипломатичних агентів у Лондоні, Берліні, Парижі, Відні й Санкт-Петербурзі дав чергову характеристику ініціативам Росії і Австро-Угорщини. Призначення Віднем і Санкт-Петербургом незалежних від Стамбулу інспекторів у Македонії, на думку прем'єра, не могло гарантувати безпристрасності нової влади, адже подібна практика не виключала симпатій та антипатій великих держав. Незадоволення голови уряду викликав і той факт, що проект реформ не передбачав змін в управлінні Фракією, населення якої страждало «...нарівні з мешканцями інших вілаєтів»²³.

Миролюбна риторика представників болгарської влади поступово почала змінюватися на радикальні гасла. «Всі намагання вирішувати проблему мирним шляхом, без допомоги гармат, виявилися марними», – заявив 12 грудня у Народних зборах військовий міністр М. Савов. Один із лідерів НЛП Н. Генадієв висловив думку, що в умовах існуючої міжнародної ситуації він навіть не може припуститися думки про роззброєння. Уряд підрахував, що у разі війни країні буде необхідна чотирьохсоттисячна армія для оборони власних кордонів та захисту інтересів держави на Балканах. У міністерських кулуарах все частіше лунали відверті заяви: головна умова існування незалежної Болгарії – це наявність у неї боєздатної армії. Як наслідок у кінці 1903 р. в країні розпочалася реформа збройних сил.

Характеризуючи роль армії у розв'язанні македонської проблеми, Д. Петков називав її опорою в дипломатичних відносинах з Туреччиною та іншими балканськими державами²⁴.

Перший «стамболовістський» уряд протягом другої половини 1880-х – першої половини 1890-х років також вдавався до аналогічних прийомів. Агресивні заяви тогочасного прем'єра і його найближчих прибічників мали на меті схилити Порту до переговорного процесу, зробити її більш поступливою. Щоправда далі зазначених декларацій справа не доходила. Софія продовжувала віддавати перевагу дипломатичним методам вирішення македонського питання. Аналогічно діяв і уряд Р. Петрова. Не зважаючи на заклики його окремих представників братися за зброю, кабінет міністрів демонстрував свою миролюбність, терпимість та довіру по відношенню до великих держав і Туреччини. Подібну ситуацію ілюструє позиція «стамболовістів» щодо революційного руху в Македонії*. «Члени деяких комітетів можуть бути більшими патріотами, аніж усі ми, – зазначав у своєму виступі у Народних зборах Д. Петков, – але при цьому вони не несуть відповідальності за країну, не знають усіх обставин, які склалися навколо Болгарії, тому не мають права диктувати політику уряду»²⁵. Проте, на відміну від засновника НЛП С. Стамболова, який забороняв створювати на території Болгарії революційні комітети та вимагав переслідувати учасників македонського визвольного руху, Д. Петков підтримував зв'язки з представниками Таємної македонсько-одринської революційної організації, але при цьому застерігав їх від активних дій проти османської влади.

Зовнішньополітична діяльність уряду Р. Петрова у 1903 р. не викликала нарікань з боку великих держав. Зокрема, у звіті Міністерства закордонних справ Росії політика болгарського кабінету міністрів за цей період характеризувалась як продовження курсу попереднього «русофільського» кабінету С. Данєва. Прихід до влади Народно-ліберальної партії, на думку

* Великі держави і Туреччина вимагали від Софії взяти під контроль діяльність революційних комітетів у Македонії і Фракії.

російських дипломатів, не змінив міжнародну орієнтацію Софії, яка відмовилася від усіякої ворожості загалом та по відношенню до Санкт-Петербурга зокрема²⁶.

Однак подальші дії уряду Р.Петрова засвідчили хибність оцінок російської дипломатії. На відміну від кабінету Прогресивно-ліберальної партії, «стамболовісти» не розглядали Росію як союзника у справі вирішення македонського питання. Недовіра до ініційованих Санкт-Петербургом і Віднем реформ підштовхнула Софію до нових переговорів зі Стамбулом. До Туреччини знову був відряджений Г. Начович, який з жовтня 1903 р. став офіційним дипломатичним агентом у цій країні²⁷.

Відновлення діалогу з Портою призвело до виникнення дискусії серед правлячих кіл Болгарії. Прем'єр-міністр Р. Петров наполягав на включенні Фракії до складу територій, на яких планувалися реформи, та наполегливо рекомендував болгарським дипломатам шукати можливість вирішити це завдання. Його підтримав міністр внутрішніх справ Д. Петков, а також всі найбільш впливові члени НЛП. Порто ж не бажала реалізовувати Мюрцштегзький проект у Фракії. Її категоричність поставило двосторонні переговори на межу зриву. На відміну від представників болгарського уряду, Г. Начович мав іншу думку з приводу майбутнього Фракії та вважав доцільним поступитися Туреччині заради досягнення порозуміння з нею.

Незважаючи на той факт, що Г. Начович формально був підлеглим Р. Петрова, дипломат знайшов спосіб вплинути на прем'єр-міністра, змінивши його позицію відносно Фракії. Він звернувся до Фердинанда, наполегливо доводячи монарху необхідність прийняти турецький варіант здійснення реформ. З дипломатичної переписки між Г. Начовичем і Фердинандом видно, що голова держави ніяк не міг прийняти остаточне рішення з цього приводу. «Відповідальність перед болгарським народом є величезною, – писав князь у листі, – через це Р. Петров і Д. Петков продовжують вагатися»²⁸. Позицію Г. Начовича підтримав екзарх Йосиф I, що врешті-решт остаточно переконало Фердинанда. Р. Петров і Д. Петков

змушені були теж поступитися. Після цього двосторонні переговори між Софією і Стамбулом помітно активізувалися.

26 березня 1904 р. Болгарія і Туреччина підписали двосторонню угоду. Згідно з її положеннями Князівство зобов'язувалося не допускати на своїй території діяльності революційних комітетів та формування четницьких загонів, а також суворо переслідувати своїх підданих, які намагатимуться брати участь у протизаконних акціях на територіях європейських вілаєтів Османської імперії. У свою чергу Порта погоджувалася надати загальну амністію учасникам національно-визвольного руху*, реалізовувати запропонований Австро-Угорщиною і Росією Мюрцштегзький проект реформ, забезпечити вільне працевлаштування македонських болгар на адміністративні посади. Угода офіційно санкціонувала повернення на батьківщину десятків тисяч біженців, які після Іллінденсько-Преображенського повстання емігрували до Болгарії. Імперська влада офіційно обіцяла повернути їм залишене колись житло і господарство. Крім того Договір передбачав створення спільних військових і громадянських органів у прикордонній зоні з метою звести нанівець можливість переходу розбійників і четників через демаркаційну лінію, а також взаємний обмін затриманими злочинцями і дезертирами.

Підпадали під амністію й учасники національно-визвольного руху в Македонії і Фракії, взяті під варту турецькою владою під час Іллінденсько-Преображенського повстання**. Для реалізації цього пункту домовленостей дипломатія Софії розгорнула енергійну діяльність, склавши поіменні списки заарештованих²⁹.

Новина про болгарсько-турецьке порозуміння викликала суперечливі думки серед громадян Князівства. Опозиційні політичні сили гостро критикували уряд за його поступливу політику, приписуючи йому

* Це положення не розповсюджувалося на організаторів терористичних актів із застосуванням вибухових сумішей.

** Їх загальна чисельність становила близько 4 тис. осіб.

насильницьку репатріацію македонських біженців за відсутності гарантій їх нормального існування. Представники Народної і Прогресивно-ліберальної партій піддали осуду дії кабінету Р.Петрова за намагання вирішити болгарське національне питання у двосторонньому порядку без участі західноєвропейських держав і Росії та за підтримку ТМОРО. Демократи і ліберали-«радославовісти»* звинуватили уряд у туркофільстві. На їхню думку, «стамболовісти» мали застосувати більш рішучі заходи та використати військову силу для здобуття автономії Македонією³⁰.

Майже одночасно з роботою над підписанням болгарсько-турецького договору, уряд Р. Петрова розпочав пошук можливостей для порозуміння з Сербією, яка після травневого перевороту 1903 р. перебувала у міжнародній ізоляції і тому була схильна до компромісів. Значна роль у вирішенні цього завдання належить дипломатичному агенту (на той час у Чорногорії, а з 1905 по 1907 р. у Сербії) Д. Різову – прихильнику ідеї створення слов'янського союзу на Балканах. Його енергійні зусилля, направлені на досягнення домовленостей з Белградом у македонському питанні, стали результатом підписання 31 березня 1904 р. болгарсько-сербського союзного договору, який включав у себе воєнно-політичну угоду між державами. Документом передбачалося проведення обома країнами заходів, спрямованих на збереження територіального статус-кво у регіоні, протистояння намірам будь-якої іншої країни окупувати Македонію і Фракію, а також застосування спільних зусиль для покращення становища своїх одноплемінників у Туреччині, тобто сприяння впровадженню Мюрцштегзької реформи у Салонікському, Бітольському і Косовському вілаєтах, а також на території Фракії³¹.

Намагаючись зберегти у таємниці зміст документу, сербський і болгарський уряди переконували європейську й балканську дипломатію, спільноту, а також своїх громадян у тому, що двостороння угода стосується

* Політичне угруповання прихильників колишнього прем'єр-міністра країни В. Радославова, яке 1886 р. оформилося у самостійну політичну силу – Ліберальну партію.

лише економічних питань. Однак, незважаючи на всі ці зусилля, договір між Белградом і Софією викликав недоброзичливі відгуки з боку Туреччини, яка розцінила його як зручний привід для затримки реалізації своїх домовленостей з Болгарією, гальмуючи звільнення з-під варти заарештованих революціонерів.

Зближення Софії з Белградом неоднозначно оцінила і болгарська опозиція. З одного боку, вона схвальними відгуками зустріла підписання так званих економічних угод; з іншого – звинуватила уряд в ігноруванні македонської проблеми під час діалогу з Сербією. На думку демократів, болгарський уряд мав змусити Белград відмовитися від своїх претензій на цю область. Представники Народної, Прогресивно-ліберальної, Ліберальної і Младоліберальної партій закликали покласти край діям сербських і грецьких четників у Македонії та вимагали від влади запобігти пропаганді, яку проводили Белград і Афіни у цій області³².

Підписана з Сербією угода суперечила концепції розв'язання македонської проблеми, запропонованої С. Стамболовим. Як відомо, 1889 р. засновник НЛП відповів відмовою на пропозицію сербського політика Н. Пашича розділити Македонію на сфери впливу та об'єднати зусилля двох держав у боротьбі проти Туреччини. Тогочасний болгарський прем'єр зробив ставку на зближення із Стамбулом, ігноруючи всі заклики до створення антитурецького блоку.

Отже, у період правління другого народно-ліберального уряду під впливом зовнішніх і внутрішніх чинників «стамболовістська» ідея вирішення болгарського національного питання зазнала трансформації. Тодішні міжнародні умови давали Софії можливість проводити багатовекторну політику, що було неможливим у другій половині 1880-х – першій половині 1890-х років. На відміну від першого періоду правління «стамболовістів», коли у Болгарії існував авторитарний режим їхнього вождя, на початку ХХ ст. новим лідерам політичної сили вже необхідно було враховувати думку князя Фердинанда, безпартійних міністрів, а також своїх опонентів,

котрі у будь-який час могли отримати від монарха міністерські портфелі, потіснивши представників НЛП.

Незважаючи на підписання угоди з Сербією, уряд Болгарії продовжував переговори з Портою. У своєму зверненні до Г. Начовича, датованому червнем 1904 р., генерал Р. Петров рекомендував дипломатичному представнику в Стамбулі вдатися до енергійних заходів задля припинення свавілля проти македонських болгар та наполегливо радив йому уникати загострення двосторонніх відносин. У серпні дипломат отримав аналогічну інструкцію і від Д. Петкова, який на той час тимчасово виконував обов'язки керуючого Міністерством закордонних справ і віросповідань³³.

Внаслідок ігнорування Портою вимог Софії серед членів болгарського уряду почали посилюватися негативні по відношенню до Туреччини настрої. Протягом літа 1904 р. провладна газета «Нов век» опублікувала низку статей, в яких йшлося про неефективність реформ у Македонії та навмисний зрив Стамбулом плану реалізації Мюрцштегзького проекту³⁴.

Порта також була незадоволена політикою Софії. Вже через місяць після підписання двосторонньої угоди вона звинуватила Князівство у підтримці революційного руху на території своїх вілаєтів. Влітку 1904 р. відносини між Болгарією і Османською імперією почали погіршуватися.

Не знайшло свого продовження і болгарсько-сербське зближення. Активізація Белградом пропаганди у Македонії, а також репресії четників Таємної македонсько-одринської революційної організації проти сербоманського населення у північно-західній частині області звели нанівець зусилля дипломатії обох країн.

Укладені Болгарією у 1904 р. угоди з Туреччиною і Сербією не дали довготривалого ефекту у відносинах між державами та мали превентивний характер. Вони не вирішували основного питання, яке розділяло країни Балканського півострова – це статус слов'янського населення Македонії. Підписання домовленостей для Софії, Белграда і Стамбула носило тактичне

значення та визначалося зовнішньополітичною кон'юнктурою. Саме тому спроби зближення Князівства з Портою і Сербією були приречені на фіаско.

Ускладнення відносин Болгарії з сусідніми балканськими державами відбувалося на тлі остаточного розчарування правлячих кіл країни реалізацією Мюрцштегзького проекту реформ у Македонії. У своєму письмовому рапорті князю Фердинанду від 27 серпня 1904 р. виконуючий обов'язки міністра закордонних справ і віросповідань Д. Петков характеризував ініційовані Австро-Угорщиною й Росією перетворення як неефективні. «Цивільні агенти і офіцери жандармерії увесь цей час виконували роль простих спостерігачів», – відзначав політик. В інформації, яку отримував уряд від своїх дипломатичних представників, наводилися факти, котрі підтверджували свідоме гальмування реформ Портою³⁵.

У результаті провалу спроб залучити Сербію до реалізації автономістської ідеї у Македонії, а також зневіри у сприятливу політику великих держав і Туреччини, уряд генерала Р. Петрова розпочав корегувати свої підходи до розв'язання македонської проблеми. Він все більше схилився до думки про необхідність покладатися лише на власні сили і можливості. У статтях провладної газети нерідко з'являлися антагоністичні по відношенню до Порти заяви представників болгарської влади, у той час як офіційна позиція народно-ліберального кабінету міністрів залишалася усталеною – не допустити потенційного конфлікту зі Стамбулом. Агресивні публікації носили надзвичайно емоційний характер та друкувалися в агітаційно-пропагандистських цілях. З їх допомогою влада намагалася переконати громадськість своєї країни у тому, що не залишить напризволяще християнське слов'янське населення як Македонії, так і Фракії та продовжуватиме захищати його інтереси.

Невдовзі після підписання болгарсько-турецької угоди Софія відновила контакти з представниками ТМОРО*. Д. Петков пояснював цей крок тим, що Стамбул так і не збирався доводити до логічного завершення реалізацію

* Йдеться про період активної фази болгарсько-турецьких переговорів.

Мюрцштегзького проекту. Однак справжня мета налагодження перерваних раніше зв'язків полягала у спробах знову встановити контроль над діяльністю революційних комітетів. А от для забезпечення свого позитивного іміджу на міжнародній арені, уряд Р.Петрова і надалі продовжував співпрацювати з Османською імперією, стримуючи розгортання четницького руху в Македонії. У кабміні вважали, що «...під вуаллю патріотизму, ТМОРО експлуатувала місцеве населення та зловживала його довірою, компрометуючи святу македонську справу»³⁶. Через це влада Болгарії заборонила на території Князівства збір коштів для підтримки Таємної організації. Водночас уряд самотужки продовжував забезпечувати фінансову допомогу ТМОРО, створивши для цього спеціальний фонд. Д. Петков неодноразово клопотав перед князем про необхідність збільшення об'єму грошових субсидій на потреби болгарського визвольного руху.

Наприкінці 1904 р. уряд Р.Петрова зайняв чітку позицію відносно національно-визвольного руху в Македонії і Фракії, яка полягала у необхідності продовження співпраці з ТМОРО. При цьому кабінет міністрів повинен був взяти на себе роль координатора, зосередивши у своїх руках цілковитий контроль над її діяльністю. Серед членів ТМОРО знайшлося чимало прибічників такої ідеї, переважно представників правого крила організації – Д. Агура, Х. Матов, Х. Татарчев.

На початку 1905 р. при Міністерстві закордонних справ і віросповідань було створено Друге політичне відділення, до обов'язків якого входив моніторинг ситуації в європейських віластах Османської імперії, а також надання компетентних порад уряду щодо політики у македонському питанні. Невдовзі співробітники цієї установи запропонували кабінету міністрів проект, який включав комплекс заходів, направлених на забезпечення контролю над діяльністю революційних комітетів. Цей документ передбачав:

- 1) продовження матеріальної підтримки «правого крила» ТМОРО, а також пошуку можливостей зближення з «лівим» угрупованням Я. Санданські;
- 2) запобігання втручання третіх осіб у відносини Софії з «санданістами», що

могло погіршити і без того напружені стосунки; 3) сприяння об'єднанню угруповання генерала І. Цончева з Таємною організацією; 4) виховання у керівництва ТМОРО поміркованості та нейтралізація радикальних елементів; 5) переконання Йосифа І у необхідності призначення на посади вчителів освітніх закладів Екзархату лише лояльних до політики Болгарії осіб³⁷.

Запропоновані ініціативи були підтримані кабінетом міністрів, який відразу ж розпочав їхнє впровадження. Залучивши своїх довірених осіб серед населення Османської імперії було проведено широку агітацію, яка сприяла зростанню числа лояльних до політики Софії представників навчальних закладів Екзархату. «Македонія потребує пробудження, – пише у своєму листі до Г. Начовича Д. Петков, – заради цього слід використовувати таку зброю, як слово, щоб підготувати народ до майбутньої визвольної боротьби»³⁸.

Однак подальшій реалізації розробленої програми завадили протиріччя щодо методів її здійснення, які виникли на зламі 1904–1905 рр. Так, дипломатичний агент у Стамбулі Г. Начович негативно ставився до активних взаємозв'язків між урядом НЛП і Таємною македонсько-одринською революційною організацією. На його думку, подібна політика по відношенню до Порти із залученням четницького руху заважала реалізації реформ в її європейських вілаєтах та не дозволяла досягти компромісу з нею. А от лідер правлячої Народно-ліберальної партії Д. Петков вважав за необхідне продовжувати підтримувати діяльність ТМОРО та наполягав на комплексному підході до вирішення македонської проблеми. Прем'єр-міністр Р. Петров взаємовідносинам з революційними організаціями взагалі відводив другорядну роль у функціонуванні кабінету міністрів. Поступово він перетворився на противника дипломатичних методів розв'язання македонського питання, все більше схиляючись до силового сценарію із залученням збройних сил. Подібний дисонанс у поглядах ключових фігур болгарської влади заважав ефективному вирішенню завдань зовнішньої політики країни³⁹.

Провал Мюрцштегзького проекту реформ дедалі більш ставав очевидним, тому серед представників народно-ліберального уряду почало збільшуватися число прихильників війни з Османською імперією як одного із варіантів розв'язання македонської проблеми. Однак, враховуючи непідготовленість Князівства до збройного конфлікту, Софія всіляко намагалася перенести його початок на невизначений строк. «Болгарії необхідно бути готовою до війни на Балканському півострові, але при цьому самій не провокувати конфлікту»⁴⁰, – наголошував Д. Петков у своєму листі від 16 березня 1905 р. до Г. Начовича. План воєнних дій проти Туреччини, розроблений Генеральним штабом збройних сил влітку 1905 р., не передбачав наступальних операцій. Він носив суто оборонний характер. Цей факт є найбільш вагомим доказом того, що Софія у найближчій перспективі не розглядала війну з Портою як засіб вирішення на свою користь македонського питання.

Погіршення відносин з Османською імперією та поширення антитурецьких настроїв серед громадськості країни вплинуло на зовнішньополітичний курс уряду генерала Р. Петрова. Проблеми, пов'язані з Македонією, кабінет міністрів все частіше намагався обговорювати не з Портою, а з великими державами. Так, у відповідь на активізацію сербських і грецьких четницьких угруповань на території європейських вілаєтів Туреччини, 17 червня 1905 р. Софія звернулася з протестами не до Стамбула, а до Парижа, Лондона, Відня, Берліна і Санкт-Петербурга. Намагаючись дискредитувати Сербію і Грецію, Болгарія розповсюдила через своїх дипломатичних представників у європейських столицях інформацію, в якій дії зазначених збройних формувань характеризувались як терористичні. Уряд Р. Петрова розраховував, що великі держави, втрутившись у ситуацію навколо Македонії, змусять Белград і Афіни припинити свою національну пропаганду в області та розформувати четницькі загони. З метою протидії нападам бойовиків на мирне населення Македонії, влада Болгарії звернулася до представників реформаторської місії в області з клопотанням про надання

дозволу на забезпечення селян і жителів міст зброєю для самозахисту. Незважаючи на те, що вказана ініціатива знайшла розуміння і підтримку серед деяких чиновників і жандармерії македонської адміністрації, Порта не дозволила застосування подібних заходів.

У 1906 р. уряд Р. Петрова розробив довгостроковий план розв'язання македонської проблеми, який передбачав спочатку здобуття автотомії області у складі Османської імперії, а вже потім приєднання її до Князівства. У ньому проекті знайшла відображення інтерпретація болгарської влади принципу автономізму щодо Македонії⁴². Згідно з позицією кабінету міністрів отримання права на самоврядування необхідно розглядати у контексті процесу остаточного визволення області від турецького ярма, а також підкреслювалася неможливість у Македонії іншої національної автономії, окрім болгарської. На думку одного із лідерів правлячої Народно-ліберальної партії Н. Генадієва реалізувати подібний план можна було у п'ятирічний термін⁴². Варто зазначити, що вказана концепція не була новаторством. Аналогічну стратегію вирішення болгарської національної проблеми застосовував наприкінці 1880-х – на початку 1890-х років кабінет С. Стамболова.

Уряду Р. Петрова так і не судилося втілити у життя зазначений вище задум. На початку листопада 1906 р. внаслідок особистих протиріч між прем'єр-міністром і князем перший змушений був піти у відставку. Головою новоствореного уряду став лідер НЛП Д. Петков, а «стамболовісти» зберегли за собою більшість міністерських портфелів. Тільки зовнішньополітичне відомство країни монарх, як і 1903 р., не наважився довірити представнику правлячої партії. Міністерство закордонних справ і віросповідань очолив професійний дипломат, безпартійний Д. Станчов.

У період свого перебування при владі кабінет міністрів генерала Р. Петрова оперативно реагував на зміни міжнародної ситуації, намагаючись своєчасно застосовувати заходи в інтересах держави. Інформація, яку отримував уряд від своїх дипломатичних представників та інших довірених

осіб, майже завжди була своєчасною й об'єктивною, що свідчить про добре налагоджену агентурну мережу та високий рівень професіоналізму кадрового складу Міністерства закордонних справ і віросповідань, яке вимушено очолював лідер НЛП.

Необхідно віддати належне поміркованості ініціатив Болгарії у цей період, які не призвели до загострення міжнародної ситуації на Балканах. Навіть у критичній ситуації під час Іллінденсько-Преображенського повстання 1903 р. болгарська влада зберегла холоднокровність та звела нанівець можливість залучення країни у збройний конфлікт, котрий міг стати для князівства фатальним. Протягом 1903–1906 рр. «стамболовістам» вдавалося підтримувати позитивний імідж Болгарії в Європі. Великі держави, незалежно від їхньої зовнішньополітичної орієнтації, залишалися задоволеними миролюбною позицією Софії.

Однак, необхідно визнати, що всі заходи уряду, спрямовані на вирішення македонської проблеми, не дали суттєвих результатів. Реалізація багатовекторного курсу призвела до погіршення відносин з сусідніми балканськими країнами. Кабінету міністрів не вдалося завоювати довіру Туреччини та забезпечити її сприяння покращенню становища православного слов'янського населення європейських вілаєтів. Залишилися безрезультатними і спроби Софії встановити партнерські взаємовідносини з Сербією. Одночасно розпочавши зближення зі Стамбулом і Белградом, дипломатія князівства не врахувала, що це взаємовиключні курси. Вказані дії можна вважати основним прорахунком зовнішньої політики кабінету міністрів Р. Петрова, який змушені були виправляти уряди-наступники.

У 1903–1906 рр. більшість ініціатив болгарської влади щодо вирішення македонського питання відповідала баченню розв'язання цієї проблеми засновником і першим ідеологом Народно-ліберальної партії С. Стамболовим. Серед них, спроби встановити дружні зв'язки зі Стамбулом, застосування дипломатичних методів, скептичне ставлення до участі Росії у процесі врегулювання ситуації на Балканах. Однак під впливом зовнішньо- і

внутришньополітичних обставин «стамболовісти» змушені були корегувати свої погляди на вказану міжнародну проблему. Зближення з Сербією у 1904 р., а також відносини з революційними комітетами у Македонії – це ті напрями діяльності уряду, які свого часу принципово не застосовував С. Стамболов.

¹ Соларов, К. България и македонският въпрос. С., 1925, с. 141.

² Мичев, Д. Стефан Стамболов и македонският въпрос. – Македонски преглед, 1995, № 4, с. 58.

³ Нов век, 1895, 16 февруари.

⁴ Нов век, 1903, 20 май.

⁵ Попов, Ж. Народнолибералната (стамболовистка) партия в България, 1903–1920. С., 1986.

⁶ Славов, С. Външната политика на Княжество България и македонският въпрос в следилинденския период (1903–1908). – Клио. Сборник в чест на 65-годишнината на ст. н. с. Милен Куманов. С., 2008, с. 398–428.

⁷ Погодин, А. Л. История Болгарии. СПб., 1910; Ястребовъ, Н. В., Лавров, П. А. История болгарского народа. Петроградъ, 1916.

⁸ История Болгарии. М., 1954, т. 1.

⁹ Лямцева, Л. Монархический институт в политической системе Болгарии в конце XIX – начале XX в. – Проблемы социально-политической истории зарубежных стран. Сыктывкар, 1996.

¹⁰ Чорний, В. П. Історія Болгарії. Львів, 2007.

¹¹ Нов век, 1903, 16 януари.

¹² Нов век, 1903, 25 февруари.

¹³ Славов, С. Външната политика на Княжество България и македонският въпрос в следилинденския период (1903–1908). – Клио. Сборник в чест на 65-годишнината на ст. н. с. Милен Куманов. С., 2008, с. 401.

¹⁴ Централен държавен архив, ф. 3 «Личен архив Цар Фердинанд», оп. 18, а. е. 14.1, л. 8.

¹⁵ Сквозников, А. Македония в конце XIX – начале XX века – яблоко раздора на Балканах. Самара, 2010, с. 58.

¹⁶ Исторически архив при Народна библиотека «Св. Св. Кирил и Методий», ф. 14 «Гр. Начович», оп. 5, а. е. 3828, л. 110–111.

¹⁷ Славов, С. Вказ. праця, с. 401.

¹⁸ Централен държавен архив, ф. 3 «Личен архив Цар Фердинанд», оп. 18, а. е. 14.3, л. 15.

¹⁹ Цит. за: Славов, С. Вказ. праця, с. 402.

²⁰ Стенографски дневници на XIII ОНС, I редовна сесия. С., 1903, с. 126.

²¹ Цит. за: Славов, С. Вказ. праця, с. 402.

²² Дамянов, С. Европейската дипломатия и Илинденско-Преображенското въстание. – Исторически преглед, 1983, № 3, с. 320.

²³ Цит. за: Славов, С. Вказ. праця, с. 404.

²⁴ Попов, Ж. Народнолибералната (стамболовистка) партия в България, 1903–1920. С., 1986, с. 166.

²⁵ Цит. за: Попов, Ж. Народнолибералната ..., с. 169.

²⁶ Архив внешней политики Российской империи, ф. 137 «Отчеты МИД», оп. 475, д. 134, л. 27.

²⁷ *Славов, С.* Вказ. праця, с. 406.

²⁸ Цит. за: *Славов, С.* Вказ. праця, с. 408.

²⁹ Централен държавен архив, ф. 52 к «Р. Петров», оп. 3, а. е. 31, л. 18.

³⁰ *Попов, Ж.* Буржоазните опозиционни партии и второто народнолиберално правителство 1903–1908. – Исторически преглед, 1982, № 1, с. 53.

³¹ *Оманова, Р.* Второто народнолиберално правителство и сръбската пропаганда в Македония (1903–1908). – Военноисторически сборник, 1986, № 6, с. 112.

³² *Попов, Ж.* Буржоазните ..., с. 54.

³³ *Влахов, Т.* Турско-българското съглашение от 1904 г. – Сборник в чест на проф. Александър Бурмов. С., 1973, с. 320.

³⁴ Нов век, 1904, 14 юли.

³⁵ Цит. за: *Славов, С.* Вказ. праця, с. 420.

³⁶ Цит. за: *Славов, С.* Вказ. праця, с. 425.

³⁷ *Попов, Ж.* Народнолибералната ..., с. 166.

³⁸ Цит. за: *Славов, С.* Вказ. праця, с. 426.

³⁹ Там само.

⁴⁰ *Попов, Ж.* Народнолибералната ..., с. 167.

⁴¹ *Славов, С.* Вказ. праця, с. 425.

⁴² Там само.